

2022/15

TESEV
DEĞERLENDİRME
NOTLARI

**Türkiye'nin İhracata Yönelik
Tarımında İş ve Toplumsal Cinsiyet:
Kiraz Örneği**

TESEV Değerlendirme Notları, TESEV'in çalışma alanlarındaki konulara ilişkin farklı bakış açıları ve önerileri kamuoyuyla paylaşmayı hedeflemektedir.

Nil Alt

Nil Alt, 2017 yılında Concordia Üniversitesi Coğrafya ve Planlama Bölümünde Ekonomik Coğrafya alanında yüksek lisans yaptı. Aynı yıl Toronto Üniversitesi Coğrafya ve Planlama Bölümünde beşeri coğrafya alanında doktora programına başladı. Halen sürmekte olan doktora çalışmasında eşitsiz kalkınma, gıda ve tarımın ekonomi politiği, kırsal dönüşüm, feminist teori ve emek konularını ele almaktadır.

Uluslararası tarımsal gıda üzerine yapılan araştırmalar, 1990'lı yıllardan itibaren klasik ihraç ürünlerinin (kahve, çay, şeker, tütün, kakao vb.) yaş meyve ve sebze, kümes hayvanları ve süt ürünleri ile hazır yiyecekler gibi “yüksek değerli besinler” (HVF) ile ikame edildiğini göstermektedir (Jaffe ve Gordon, 1992, s.38; Goodman, 1997, s.8). Beslenme biçimleri, ticaret reformları ve gıda endüstrisindeki teknik değişimler (Santeramo v.d., 2018) zaman içerisinde HVF sektörünün genişlemesine yol açmıştır. Bu yeni tüketim eğilimlerinin özellikle kuzey yarım kürenin ileri kapitalist ülkelerinde yerleşikliğiyle birlikte, daha az kırmızı et ve daha fazla yaş meyve ile sebzeden muhteva beslenme biçimleri daha sağlıklı olarak anlaşılmaya başlamıştır (Santeramo v.d., 2018). Özellikle meyve ve sebzeler, daha dengeli ve besleyici bir diyetin esasları olarak görülmeye başlamıştır. Bunlar elbette (i) karmaşık ve uzak mesafeli meta zincirleri boyunca ucuz ulaşım erişim, (ii) etkili depolama için soğutma teknolojilerinin ilerlemesi (böylelikle çürü-yebilir meyve ve sebzelerin ulaşımının mümkün kılınması) gibi küresel gelişmelerle olanaklı hale gelmiştir. Sonuç olarak, tek tip ve kusursuz “taze” ürünler, sağlık ve zindeliğin sembolleri olarak süpermarket ışıkları altındaki kalıcı yerini almıştır.

İhracat pazarlarında Türk kirazına gösterilen yoğun talep, yeni yatırımlar çekerek ülkede kiraz üretimine ayrılan alanı artırmıştır. Tarihsel olarak Rusya ve Avrupa kiraz ihracatında Türkiye'nin en önemli ekonomik ticaret ortakları ve ana ihracat noktaları olsa da son dönemde Türkiye'nin kiraz ihracatı Asya Pasifik pazarına yönelmiştir.

Ancak, yıl boyunca mevsimsel meyve ve sebze tedarikini sağlamak, küresel ölçekte dağılmış üretici ağlarına erişimin yeniden düzenlenmesi ve bu yükün çoğunlukla ucuz ve esnek iş gücü tarafından sırtlanmasını gerektirmiştir (Gertel ve Sippel, 2014).

Bu politika önerisinin amacı, yukarıda bahsedilen küresel tarım-gıda sistemi bağlamında Türkiye'de öne çıkan yüksek değerli besinlerden kirazın üretim sürecini incelemek ve tarımsal üretim ilişkileri içindeki yerleşik sorunları görünür kılmaktır. 2018-2019 yılları arasında üç farklı üretim sahasında gerçekleştirdiğim ihracata dayalı kiraz üretimine ilişkin etnografik çalışmada dayanarak, tarımda daha demokratik ve eşitlikçi sosyal politikalara yön verebilmek için bazı önerilerde bulunacağım.

Türkiye'nin Genişleyen Kiraz İhracatı

Kirazın üretim ve tüketimi, sağlıklı beslenme eğilimleri ve hasat sonrası işleme teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte artmıştır. Bu gelişmeler kiraz üretiminde küresel bir artışa neden olurken, Türkiye, kiraz üretiminde toplam alan ve dünya çapında üretilen miktar bakımından ilk sıraya yerleşmiştir (FAOSTAT, 2019). Özellikle 80'li yıllarda iri, sert ve sulu bir ihracat çeşidi olan Zira-

at 900 türünün geliştirilmesi, ihracatçıların "Türk kirazı"nın küresel pazardaki rekabetçi konumunu sağlamlaştırmasını sağlamıştır. Amerikan doları cinsinden ölçülen değer bazında, Türkiye'nin 2019'da gerçekleştirdiği kiraz ihracatı Şili, Hong Kong ve ABD'nin ardından dördüncü sırada yer almaktadır (FAOSTAT, 2019).

İhracat pazarlarında Türk kirazına gösterilen yoğun talep, yeni yatırımlar çekerek ülkede kiraz üretimine ayrılan alanı artırmıştır. Tarihsel olarak Rusya ve Avrupa kiraz ihracatında Türkiye'nin en önemli ekonomik ticaret ortakları ve ana ihracat noktaları olsa da son dönemde Türkiye'nin kiraz ihracatı Asya Pasifik pazarına yönelmiştir.

Son birkaç yılda, Tarım ve Ticaret Bakanlıkları ile bölgesel ihracatçı birlikleri, Türkiye'nin küresel kiraz pazarındaki konumunu iyileştirmek için ısrarlı bir çaba ortaya koymuştur. Yerel medya ve ihracatla ilgili gri literatür söz konusu çabalara geniş yer vermiş, buradan bir "başarı hikayesi" anlatısı üretmeye çalışılmıştır. Sonunda yılların ısrarı ve Çin'e ardı ardına yapılan diplomatik ziyaretler meyve vermiş, Çin'e kiraz ihracatını uzun süredir engelleyen nakliye şartları 2015 Bitki Sağlığı Protokolü kapsamında çıkartılmıştır.

... Tarımsal işletmeler kiraz gibi HVF'lerin ihracatından önemli ölçüde kar elde etmekte, bu esnada da üretim maliyetlerini düşürebilmek için ucuz ve esnek mevsimsel iş gücüne ihtiyaç duymaktadırlar.

Yaş meyve ihracatçıları ve ilgili devlet kurumları “Türk kirazı”nın başarısını överek ihracatta yeni rekorların önünü açmak üzere çalışmaya koyulmuştur (Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, 2019). Ertesi yıl, ihracatçıları birlikleri ve Çin hükümeti yetkilileri arasında gerçekleşen müzakereler, Ege Yaş Meyve ve Sebze İhracatçıları Birliği ile Türkiye Ticaret Bakanlığının ortak inisiyatiften doğan Taze Kiraz ve Üzüm URGE Projesi ile sonuçlanmıştır (Ege İhracatçıları Birliği, t.y.). Kamu sektörü ile özel sektörün bu çabaları sayesinde 2016 yılından itibaren Türkiye'nin kiraz ihracatında önemli bir artış gözlemlenmiştir.

Medya kuruluşlarının kutlama havasıyla verdiği haberlere bakıldığında, Türkiye'nin Asya Pasifik kiraz pazarına girişinin tüm ülkeye katkısı olan diplomatik ve ticari bir başarı olduğu zannedilebilir. Ancak, tarımsal ihracat yoluyla ekonomik büyüme hedefleyen bu tip tarım modelleri daha derinlemesine irdelendiğinde, üretim ilişkilerini örten perde aralanır ve üretim ilişkileri tüm toplumsal boyutlarıyla görünür hale gelir.

Tarımsal işletmeler kiraz gibi HVF'lerin ihracatından önemli ölçüde kar elde etmekte,

bu esnada da üretim maliyetlerini düşürebilmek için ucuz ve esnek mevsimsel iş gücüne ihtiyaç duymaktadırlar. Bu nedenle, tüketicinin “taze yeme” talebini karşılamak üzere tasarlanmış, ihracata yönelik tarım-gıda sistemleri aslen görünmez mevsimsel iş gücü sayesinde işlerlik kazanmaktadır (Gertel ve Sippel, 2014).

Kiraz İhracatındaki Artışın Tarımsal İş Gücü İçin Anlamı

Meyve ve sebze endüstrisi küresel olarak, ve özellikle hasat döneminde, üretim döngüsünün kilit aşamalarında yoğun insan emeğine dayanmaktadır. Kiraz gibi yılda bir meyve veren ürünler için hasat zamanı, bütün bir yıl boyu sarf edilen emeğin bir iki haftada meyve verildiği zamandır. Yani olgunlaşmış kirazın daldan toplanması gereken zaman dilimi oldukça kısadır. Kiraz tamamen olgunlaştığı ya da olgunlaşmaya yaklaştığı noktada hasat edilmelidir çünkü meyvenin olgunlaşma süreci daldan koparıldıktan sonra bazı başka meyvelerde olduğu gibi devam etmez. Bu nedenle, kiraz toplandıktan sonra soğutucuda muhafaza edilse de uzun süre depolanamaz. Kısacası, ihracatçı için vakit nakittir.

Türkiye'nin dünya kiraz üretiminde elde etmiş olduğu “karşılaştırmalı üstünlük” enformel emek ilişkileriyle iç içe geçmiş, düşük ücretli ve esnek iş gücünün mevcut olmasından kaynaklanmaktadır.

Hasadın elle yapılması ve mevsimselliği yanında kirazın çabuk çürüyen bir meyve olması (raf ömrünün kısa ve depolanabilirliğin sınırlı olması), üreticileri iki haftalık hasat boyunca güvенеbilecekleri ucuz ve esnek iş gücü kaynakları aramaya zorlar. Ancak, Türkiye kırsalında, özellikle büyük ölçekli tarım işletmelerinde karşılaşılan iş gücü kıtlığı kapitalist genişlemeyi zorlamış (ki işçi nüfusunun bir kısmı kırdan göç yoluyla büyümekte olan inşaat sektörüne akmıştır), her yıl geri gelecek güvenilir ve ucuz iş gücüne erişim işveren için büyük bir sorun haline gelmiştir.

Bu “emek sorununa” karşılık, işveren genellikle kısa sürede işe çağırabilecek ve hızla yeniden dağılabilecek esnek bir mevsimlik iş gücü oluşturmaya çalışmaktadır. Çünkü ihracatçının, aldığı siparişi minimum kalite hatasıyla ve tedarikte sürekliliği bozmadan teslim edebilmesi hasat sırasında hızlı ve vasıflı işçi bulabilmesine bağlıdır. Ne de olsa, Türkiye'nin dünya kiraz üretiminde elde etmiş olduğu “karşılaştırmalı üstünlük” enformel emek ilişkileriyle iç içe geçmiş, düşük ücretli ve esnek iş gücünün mevcut olmasından kaynaklanmaktadır.

Esnek İş Gücünü Oluşturmak

Kiraz işçisi ‘çavuş’ denilen tarım aracıları yoluyla işe alınır. Aracının birincil işlevi yetiştiricilere işçi sağlamaktır. Buna ek olarak, aracı işçileri meyve bahçesine ulaştırır, hasat sırasında yapılan işleri denetler ve en önemlisi, işçilere ödemelerini yaparlar. İhracata yönelik, büyük ölçekli meyve bahçeleri, mevsimlik işçi alımında istisnasız tarım aracılılarıyla çalışır. Genellikle hemşehrilerini işe alan çavuş, üyesi olduğu toplumsal grup dahilinde gelenek yoluyla edindiği unvanı veya nüfuzu sayesinde bu konuma gelmiş, bir anlamda bu nüfuzu sayesinde aracılık yapabilmektedir.

Eril aile reisi tarafından denetlenen işçi grupları, ağırlıklı olarak kadın ve kız çocuklarından oluşmakta ve meyve bahçesinde ailelere içkin toplumsal cinsiyet hiyerarşilerini sergilemektedir. Sermaye birikimi için bu tür kemikleşmiş güç dinamiklerinin seferber edilmesi, kadın işçileri iş yerinde fazla değişim umudu vadetmeyen en düşük pozisyonlara kilitler.

Hasat döneminde, ihtiyaç duyulan kiraz işçisi sayısı meyvenin olgunlaşma derecesine göre günlük olarak değişim gösterebilir. Bu da işletmelerin olabildiğince esnek ve ucuza çalışacak işçiye ihtiyaç duyduğu anlamına gelir. Yerel emek piyasası böyle bir ihtiyacı karşılayamadığından ve hasat emeğinin kontrolü karlılık için kilit niteliğinde olduğundan, ihracata yönelik büyük ölçekli işletmeleri işçi tedariki için tarım araçlarına başvurur. Bu bağlamda arabuluculuk işçilerin aslen işini yaptıkları tarımsal işletmeye değil doğrudan tarım aracısına bağlı olarak çalıştıkları anlamına gelmektedir.

Türkiye'nin tarımsal emek piyasalarının örgütlenmesinde araçların rolü hayli çeşitlidir. Bu çeşitlilik ekip lideri olarak çalışmak, işçilerin temel ulaşım, sağlık ve bakım ihtiyaçlarını karşılamak, mesleki eğitim sağlamak ve hatta işçi aktivizmine dahil olmak gibi rolleri içermektedir (Çınar ve Lordoğlu, 2010; Mura, 2016). Benim saha çalışmam kapsamında, büyük çoğunluğu kadınlardan oluşan iş gücünün kesintisiz ve esnek bir düzende kiraz bahçesine akışını sağlayanlar, istisnasız olarak sosyal statülerinden yararlanarak tarım aracılığına başlamış erkeklerdi. Bazı durumlarda, işçiler hasat tamamlanana dek işi bırakmasınlar diye çavuş yevmiyeleri gecikmeli ödüyor, bazen de işçi sezon dışında

aldığı avansı çavuşa geri ödemesi gerektiği için çalışmak zorunda oluyordu (bkz. borçla bağlanma). Her iki durum da, işçi-işveren ilişkisinin devlet gözetiminden kaçabildiği, böylelikle kadınların aile içi ve dışındaki kırılğanlıklarının pekiştiği enformel bir alan yaratmaktadır.

Hasat Döneminde İş Gücü Denetimi

Hasat üreticiler, ihracatçılar ve işçiler için stresli bir süreçtir. İşçilerin itaatini sağlamak amacıyla bazen zorlayıcı bazen de rızaya dayalı taktiklerden oluşan emek denetimi bekleneceği üzere hasat döneminde zirve yapar. Hasat sırasında, bahçe yönetim ekibi ve işçi gruplarını denetlemekle sorumlu araçlar, işçilerin daha hızlı, dikkatli ve uzun süre çalışmalarını için kayda değer bir baskı uygular.

Genellikle, işçiler gruplara ayrılır ve her ağaç sırasına bir grup atanır. İşçiler, bu düzende kiraz toplarken bahçe personeli ve araçların doğrudan denetimi altında çalışırlar. Personel ve araçlar gün boyu işçiler arasında gidip gelerek, “Meyveleri sepete atma! Kirazı sepete nazıkçe bırak!” , “Sapsız kiraz görmek istemiyorum!” , “Gözleri kırma! Onlar seneye kiraz olacak!” , “Dolu sepetleri güneşin altından kaldır!” , ve elbette “Hadi, hadi, hızlı hızlı!” gibi talimatlar verir.

Bahçe personeli, “işçilerin dikkatini kirazdan ayırmamaları için”, kiraz yemelerini veya çalmalarını engellemek için ve “işten kaytarmamaları için” bağırmanın gerekli olduğu inancındadır; onlara göre, işçi üretkenliğini artırmak için bu tür zorlayıcı uygulamalara başvurmak kaçınılmazdır (kişisel iletişim, 2019).

Kiraz İşçileri Arasında Toplumsal Cinsiyete Dayalı Eşitsizlikler

Hem Türkiye’de hem de başka ülkelerde tarımsal üretiminde toplumsal cinsiyet eşitsizliği yaygındır. Tarihsel olarak bakıldığında, bugünün mevsimlik tarım işçilerinin (yerel veya göçmen) bir zamanlar Türkiye kırsalında ya küçük toprak sahipleri ya da ortakçı oldukları söylenebilir. Bu geçmiş üretim biçimlerine özgü aile ve/veya topluluk emeği kullanımı zamanla kapitalist tarımdaki üretim ilişkilerine de taşınmış, günümüzde orta ölçekli çiftçilerin ve ticari tarım işletmelerinin, cinsiyet farklılığına dayalı bu köklü toplumsal hiyerarşilerden faydalanmalarını sağlamıştır.

Kiraz işçilerinin de çoğunluğu kadındır. Tarımsal üretimin aşamaları düşünüldüğünde büyük önem taşıyan hasat dönemi, aslında bize küresel gıda sisteminin 1990’larda başlayan liberalleşme sürecine ve bu sürecin emeğin toplumsal cinsiyeti üzerindeki

etkilerine ilişkin benzersiz bir pencere sunmaktadır. Her üç üretim alanında da kiraz büyük ölçüde “dişil ürün” olarak görülse de kadınların ücretler de dahil olmak üzere çalışma koşulları üzerinde herhangi bir söz hakkı yoktu. Oysa görüşme yaptığım bahçe ekibi ve üreticiler kafalarındaki ideal kiraz işçisini “nazik ve becerikli hareket edebildiği” ve “erkeklerden daha itaatkar ve öğrenmeye açık” olduğu için defaten bir kadın olarak tanımlıyorlardı. Kadın işçilerin ihracat kalitesinde kiraz üretimine katkısı büyük olsa da aldıkları ücretler hala çok düşük, hatta erkek işçilere göre daha azdır.

Ayrıca, Güneydoğu illerinden gelen mevsimlik tarım işçilerinin çoğunlukta olduğu bir bahçede, kadın işçilerin öğle molalarında tüm aileye yemek hazırlamak veya bırakacak kimse olmadığından bahçeye getirilen küçük çocuklarıyla ilgilenmek gibi temel toplumsal yeniden üretim işlerini de üstlendiklerini gözlemleyebildim. Bir diğer deyişle, bu kadınlar yalnızca kiraz toplamak gibi fiziksel olarak zor bir iş ile uğraşmıyor, bir de çoğu yine kiraz işçisi olan aile fertlerinin bakımıyla ilgilenmenin zihinsel ve duygusal yüküyle de baş ediyorlardı. Üstelik tüm işlerini hem aile reisleri hem de meyve bahçesi yönteminin disipline edici bakışları altında hızla yerine getirmek zorundaydılar.

→ Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2010 Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliği'nin tam olarak uygulanabilmesi için Tarım ve Orman Bakanlığı ile iş birliği içinde çalışmalıdır.

Bu Koşullar Nasıl İyileştirilebilir?

Temelde tarım aracıları tarafından örgütlenen tarımsal üretim ilişkileri 2010 yılında yayınlanan [Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliği](#) ile düzenlenmiştir. Bu yönetmeliğe göre, aracılara Türkiye İş Kurumu tarafından verilen aracılık izin belgesi zorunluluğu getirilmiştir. Her üç yılda yenilenmesi gereken bu izin, aracılardan işçilerden herhangi bir ücret almamasını, aracı ücretlerinin işveren tarafından ödenmesini şart koşmaktadır. Ayrıca, işçilerin barınma ve ulaşım ihtiyaçlarının usulüne uygun olarak karşılanması için aracının işverenle iş birliği yapması istenmektedir. Aksi takdirde, çalışma koşullarının iyileştirilmesi için yerel makamlara resmi başvuruda bulunmak aracılardan sorumluluğundadır.

Yönetmeliğe göre, işverenin işçiye doğrudan ve zamanında ödeme yapması da aracının yükümlülükleri arasındadır. Ancak bu düzenlemeler henüz uygulamaya konulmamıştır.

Kiraz hasadına ilişkin gözlemlerim, hasat süreleri kısa olan ve ihracata yönelik üretilen diğer çoğu yaş gıda için geçerlidir. Bu nedenle aşağıdaki öneriler, günümüz tarımsal üretim yapısında karşılaşılan bir dizi emek

ve istihdam sorunu kapsayacak şekilde düşünülmüştür.

- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2010 Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliği'nin tam olarak uygulanabilmesi için Tarım ve Orman Bakanlığı ile iş birliği içinde çalışmalıdır.

Tarım aracılarna ilişkin 2010 Yönetmeliği, toplumsal cinsiyete özgü sorunları da ele alacak şekilde tekrar gözden geçirilmelidir. Buna göre, aşağıdaki adımların atılması önerilmektedir:

- Kadın ve erkek işçiler arasındaki ücret farkı ortadan kaldırılmalıdır.
- İşveren, çalışan çocuklu aileler için yerinde çocuk bakım tesisleri sağlamakla yükümlü olmalıdır.
- İşveren, kadın işçilerin ücretsiz emeğini gerektiren yemek hazırlama işini ortadan kaldırmak üzere işçilere öğle yemeği sağlamalıdır.

KAYNAKÇA

- Anonim, 2013 ve 2019. Gıda ve Tarım Örgütü. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>, Erişim tarihi: 20.11.2021
- Çınar, S. & Lordoğlu, K. (2010). Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Tekil Bir Analiz: Karasu Fındık Toplama. TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, (38), 23-33.
- Friedmann, H. (1994). Premature rigor. Review of International Political Economy, 1(3), 552-61.
- Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü. (28 Haziran 2019). Kiraz İhracatında son gelişme: Ülkemizden Çin Halk Cumhuriyeti'ne Kiraz İhracatı başladı. <https://www.tarimorman.gov.tr>
- Gertel, J., ve Sippel, S. R. (Ed.). (2014). Seasonal workers in Mediterranean agriculture: The social costs of eating fresh. Routledge.
- Goodman, D., ve Watts, M. (Ed.). (1997). Globalising food: agrarian questions and global restructuring. Psychology Press.
- Jaffe, S., & Gordon, P. (1992). Exporting High-Value Food Commodities. Dünya Bankası Tartışma Raporları, 198.
- Mura, E. S. (2016). Dynamics of intermediation in the agricultural labor market: women workers in Adapazari, Turkey (Doktora Tezi, Orta Dođu Teknik Üniversitesi).
- Santeramo, F. G., Carlucci, D., De Devitiis, B., Seccia, A., Stasi, A., Viscecchia, R., ve Nardone, G. (2018). Emerging trends in European food, diets and food industry. Food Research International, 104, 39-47.

Atıf Önerisi:

Alt, Nil. 2022. "Türkiye'nin İhracata Yönelik Tarımında İş ve Toplumsal Cinsiyet: Kiraz Örneği" TESEV Değerlendirme Notları 2022/15.

<https://www.tesev.org.tr/tr/research/turkiyenin-ihracata-yonelik-tariminda-is-ve-toplumsal-cinsiyet-kiraz-ornegi>

Bu Değerlendirme Notu, Özlem Ünsal tarafından [İngilizce](#) orijinalinden Türkçe'ye çevrilmiştir.

Copyright © Mayıs 2022

Tüm hakları saklıdır. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) izni olmadan bu yayının hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla (fotokopi, kayıtların ya da bilgilerin arşivlenmesi, vs.) çoğaltılamaz.

Bu yayında belirtilen görüşlerin tümü yazarlara aittir ve TESEV'in kurumsal görüşleri ile kısmen ya da tamamen örtüşmeyebilir.

TESEV, bu projeye katkılarından ötürü Friedrich Ebert Stiftung'a teşekkür eder.

